

Доктурбек кызы Гүлбайра

И. Арабаев ат. КМУнун Кыргыз тили жана окутуунун технологиялары
кафедрасынын магистранты

Доктурбек кызы Гүлбайра

Магистрантка кафедрасы кыргызского языка и технологии ее обучения КГУ им. И. Арабаева

Dokturbek kyzy Gulbayra

Master's student of the Department of the Kyrgyz language and technology of its teaching, KSU
named after I. Arabaeva

КЫРГЫЗ АРЕАЛДЫК ТОПОНИМИЯСЫНЫН АРАБ ОКУМУШТУУЛАРЫ ТАРАБЫНАН ИЗИЛДЕНИШИ

КИРГИЗСКАЯ АРЕАЛЬНАЯ ТОПОНИМИЯ В ТРУДАХ АРАБСКИХ УЧЕНЫХ

THE KYRGYZ AREAL PLACE NAMES IN RESEARCH ARABIAN SCHOLARS

Аннотация: Араб окумуштууларынын изилдөөлөрүндө азыркы Кыргызстан жайланышкан чөлкөмдө кыргыз урууларынын жердегендиги жана ареалдык катыштын негизинде көптөгөн жер-суу аттары пайда болгондугу айтылат. Белгилүү тарыхчы А.Бернштам кыргыз жергесинде согдуларга тиешелүү көптөгөн археологиялык калдыктар табылгандыгына жана согдулар менен кыргыз урууларынын ареалдык катышынын негизинде көптөгөн топонимдер жаралгандыгына токтолгон. Бул макалада автор ареалдык катыштын топонимикада, когнитивдик лингвистикада негизги орунду ээлей тургандыгын баса белгилейт.

Аннотация: В исследованиях арабских ученых ареальные географические названия анализируются как важные элементы языка и упоминаются как исторические факты Кыргызстана. Выдающийся ученый-археолог А.Бернштам в результате археологических раскопок находил очень много исторических предметов, принадлежащих согдийскому населению в древние времена. Разумеется, на основе ареальных отношений между кыргызских племен и согдийцев образовались многочисленные имена географических объектов на данной территории. Следовательно в этой статье анализируются, в первую очередь, диахронические основы ареальных топонимов киргизского языка.

Annotation: Arabian chronicles make mention of many ancient settlements in Kyrgyzstan the early prehistorical time and were populated by large number of different tribes. A.N.Bernstum, a Kyrgyz archaeologist, believes that he has found remains of the Sogdians of Persian origin settlements. Widespread land started to take place names from different languages in this time. So, in this article, the author argues that areal place names in linguistics, is the theoretical basis of expression place-name problems.

It shows a close relationship world-acceptance of human, cognition, worldview, stored in memory, as well as the inheritance in other mental side of place names with geographical location.

Негизги сөздөр: ареалдык катыш, топоним, этимон, когнитив, концепт, этникалык маданият, этникалык топ, этникалык эс тутум.

Ключевые слова: топоним, ареал, этноним, лингвистический культурный аспект, психолингвистический, миропонимание, семантика.

Keywords: toponym, areal, etymon, cognitive, concept, ethnic culture, linguistically culture aspect, stored in the memory.

Араб тарыхчылары Абу Исхак Ибрахим ибн Мухуммад ал-Истахри Китаб масалик ал-мамалик («Книга путей государств») Из ад-Дин Абу-л-Хусайн Али ибн Мухаммад ибн ал-Асир жана Камал ад-Дин Абд ар-Раззак ибн Джалал ад-Дин Исхак Самарканди өз изилдөөлөрүндө кыргыз ареалдык топонимиясына басым жасашкандыгы белгилүү [4]. Ошондой эле А.Н.Бернштам ареалдык топонимия кыргыз элинин калыптануусундагы негизги борбордук чөлкөмдү түзгөндүгүнө токтолуп, Чоң Чүй каналын казуу мезгилинде табылган археологиялык буюмдардын калдыктарында (Кен-Кол), табылган эпитафиялык (Р.Каллаур) эстеликтердин текстине үндөш түрк тилдүү элдердин тили чагылдырылгандыгын жана түрктөрдүн (кыргыз урууларынын) согдулардын тилине жана алардын социалдык абалына тийгизген таасири күчтүү экендигин белгилеген. Кыргыз ареалдык чөлкөмүндө орто кылымдардын аралыгында түзүлгөн тилдик реалдуу шарттардын жана ареалдык тилдик катмарынын субстраттык катмар катарында калыптанышы, биринчи кезекте, кыргыз элинин тарыхындагы олуттуу тарыхый жагдай менен тыгыз байланыштуу. Албетте кыргыз урууларынын ареалдык (согду) тилинде сүйлөгөн элдер менен карым катнашта болгондугу жана кыргыз мамлекетинин курамында аталган элдердин жашагандыгы азыркы күндө айкын болгон тарыхый чындык.

Кыргыз элинин географиялык шартына, элинин жашоо турмушуна алгачкылардан болуп орустун окумуштуулары, саякатчылары П.П.Семенов Тянь-Шанский, Н.И.Пржевальский, В.В.Радловдор кайрылышкан [8,3-10]. Бирок булар жер-суунун аталышына атайылап көңүл бурушкан эмес. Жалпы кыргыз топонимикасынын изилденилиши 1940-жылы Э.Мурзаевдин Бүткүл Союздук география коомунун кабарларында жарык көргөн (72-том, 3-чыгарылышы) “Тянь-Шань кыргыздарынын географиялык терминологиясына жана номенклатурасына карата” [8,3-10] деген макаласынын жарыкка чыгышы менен башталган. Ал кийин да кыргыздардын географиялык аттарына бир нече ирет кайрылган.

Ареалдык катмардын кыргыз топонимиясынын составында пайда болушу негизинен кыргыз элинин турмушундагы тарыхый шарттар менен түшүндүрүлөт. Кыргыз эли өтө чон географиялык мейкиндиктин аралыгында көчүп жүргөн жана өзүнүн маданияты гүлдөгөн мамлекетин түзгөн этностон болуп саналары алда качан эле тарыхчылар жана тилчилер тарабынан акыйкаттуу түрдө далилденген. Бирок тарыхчылар кыргыз элин Түштүк Сибирден көчүп келген келгиндер катары карашат. Мындай көз карашка биз өзүбүз тараптан көп кошула бербейбиз. Анткени кыргыз эли Түштүк Сибирдин кен талааларынан тартып Памир тоолоруна чейин бийлик кылган Улуу державаны түзгүндүгү өз мезгилинин белгилүү тарыхчы-окумуштуулары А.Н. Бернштам, А.А. Бартольд жана А.Абрамзон [1, 2:3] тарабынан айтылган. Кыргыз элинин байыркы согдулар менен болгон социалдык жана тилдик жактан байланышы жөнүндө кыргыздын көрүнүктүү окумуштуусу Б.М.Юнусалиев өз убагында ишенимдүү түрдө айткан. Ала турган болсок, Кызылбакыр, Чор-Таш, Даркан, Дара, Опкон, Кара-Дарыя сыяктуу аталыштар кыргыз уруулары менен согдулардын көп кылымдык алакасын чагылдырган тилдик фактылар.

Белгилүү тарыхчылар С.М.Абрамзон, В.В.Бартольд, А.Н.Бернштам түрк тилдүү элдер менен согдулардын социалдык-экономикалык карым катнашы менен бирге алардын ортосунда болгон тилдик алаканы баса белгилешкен жана жүйөлүү далилдерди келтиришкен.

С.М.Абрамзон жалпы эле Борбордук Азияда кыргыз эли негизги этникалык компонент болуп саналарын белгилөө менен бирге кыргыз тилинин башка тилдер менен болгон байланышын, айрыкча, Кыргызстандын чегинде тилдик ареалдын пайда болуу негиздерин биздин доордун алгачкы кылымдарына алып барат. Ала турган болсок окумуштуу төмөнкүдөй баяндайт: “Не ослабевающий интерес к этнической истории киргизов вызван также той своеобразной ролью, которую играли предки современных киргизов в исторических судьбах целого ряда народов и племен древности и средневековья. Наконец, эта проблема привлекала и привлекает к себе внимание исследователей не в последнюю очередь и тем, что до недавнего времени наука не располагала достоверными источниками, которые позволили бы поставить решение многих вопросов на твердую почву фактов”. Албетте, окумуштуу атаган кыртыш топонимдер экендигин эсибизден чыгарбообуз керек.

Алсак, А.Н.Бернштам өз пикирин мындайча билдирет: “В Чуйской долине существует тюркское и согдийское население. Их совместное здесь обитание еще для конца IX в. отметил Махмуд Кашгарский, который указывал, что тюрки ассимилируют согдийцев. Прекрасной иллюстрацией такого синтеза являются находки (Красная речка) хумов с надписями, написанными согдийской вязью с явными тюркскими словами». Окумуштуу лингвистикалык синтез жөнүндө айтып жаткандыгын түшүнүү көп кыйын эмес. Ошондой эле Н.Жапаров өз изилдөөлөрүндө А.Н.Бернштам айтып жаткан түрктөр кыргыз уруулары болушкан деген пикирин айтат.

Түрк уруулары менен согдулардын бир ареалдагы карым катнашы, ошондой эле тилдик байланышы көп кылымдар бою болгондугун И.А.Батманов өз эмгектеринде эч кандай шек саноосуз эле, чындык катарында таянат. Ошондой эле окумуштуу эки элдин, түрктөр менен согдулардын тилдик байланышы кыргыз элинин орхон-енисей доорунан бере коштоп жүргөндүгүн далилдеген. Ал өз сөзүндө төмөнкүдөй тарыхый-лингвистикалык материалга токтолот: «В 1957 году археологический отряд под руководством проф. А.П.Окладникова, обследовав долину реки Унги (левый приток Ангары, выше Иркутска), при раскопках нашел два чирага (светильника), изготовленных по среднеазиатским образцам. Были найдены миниатюрные отпечатки из халцедона с изображением крылатого существа с туловищем быка и головой человека. «Мифическое существо» на этой отпечатке явно представляло собой изображение древнеиранского божества, покровителя стад и пастухов Гопат-Шаха, образ которого пользовался широкой популярностью в иране и у ирано-язычного населения Средней Азии весьма раннего времени. Как утверждает А.П.Окладников, эти находки совмещались с исконно тюркским вещевым материалом (преимущественно курыканского типа). Ср.: следы букв енисейского типа на альчиках и др. В могилах на городище по соседству с ними похоронены не монголоиды, т.е. тюрки, а европейцы таджикско-согдийского расового типа, проникшие из Средней Азии. Центрально-азиатские племена во время существования тюркского каганата тоже имели культурные и экономические связи с согдийцами. Во-первых, этноним «сагдак» упоминается в памятниках Культегина и Бильгекагана. Во-вторых, археологические данные говорят об этих связях». Албетте окумуштуунун А.Н.Бернштам тарабынан көрсөтүлгөн тархый материалга таянып жаткандыгын байкоо кыйынчылыкка турбайт.

И.А.Батмановдун мындай илимий-лингвистикалык тыянагын колдоо менен Сибирдеги тилдер боюнча белгилүү адис А.П.Дульзон согдулар менен түрк урууларынын ортосундагы социалдык жана тилдик байланышты чагылдырган топонимдер Түштүк Сибирдин аймагында арбын экендигине токтолгон. Ал: «На юге Сибири, главным образом в полосе лесостепи, сохранилась группа топонимов, представляющих интерес для исследования

языкового субстрата. Мы имеем в виду те топонимы, в состав которых входят компоненты: об, ман и тари» [3]. Тари форманты тараз топониминин байыркы архетиби экендигинде талаш жок.

Жогоруда айтылган окумуштуулардын жүйөлүү пикирлери кыргыздын чыгаан тилчиси Б.М.Юнусалиев тарабынан да колдоого алынган. Окумуштуу ареалдык зонага кирген элементтер бардык түрк тилдеринде анын ичинде кыргыз тилинде көлөмү жагынан монгол тилинен кирген лексикалык бирдиктерден бир кыйла көп экендигин белгилейт. Ошондой эле Б.М.Юнусалиев кыргыз урууларынын согду тилинде сүйлөгөн калк менен болгон тилдик карым катнашынын чегин айгинелейт. Башкача айтканда илимпоз мындайча белгилейт: «И у кыргызских племен были контакты с ирано-язычным населением – тохарами (до IX в. н. э.), согдийцами (до XII в. н. э.)».

Бирок азыркы күнгө чейинки Кыргызстандын топонимиясы боюнча изилдөөлөрдө ошондой эле кыргыз лексикасы боюнча эмгектерде ареалдык катмар алгачкы тарыхый катмар катарында белгиленет. Ошондой эле кыргыз тилинин лексикасындагы ареалдык карым катышка академик Б.Ө. Орузбаева да токтолуп, ири көлөмдөгү лексикалык бирдиктер кылымдар бою болгон социалдык-экономикалык жана тилдик карым-катнаштан негизинде өздөштүрүлгөндүгүн айтат.

Бирок айтып кете турган жагдай, жалпы эле кыргыз тилинде, ошондой эле Кыргызстандын топонимиясында байыркы түрк катмары, анын ичинде байыркы кыргыз катмары негизги жана алгачкы тарыхый катмар экендигин М.Шамшиева өз изилдөөлөрүндө расмий түрдө далилдөөгө жетишкен.

Кыргызстандын чөлкөмүндө орто кылымдардагы тилдик ареалдын түзүлүшү жана тилдердин, анын ичинде түрк жана согду тилинде сүйлөгөн элдердин маданий социалдык алакасы Улуу Жибек жолунун географиялык багыты жана анын түзүлүшү менен да тыгыз байланышта болгон. Анткени Чыгыш менен Батышты, б. а. эки цивилизацияны бириктирген экономикалык магистрал ар түрдүү системада сүйлөгөн элдердин ортосунда, биринчи кезекте, тилдик байланыштын гүлдөп өсүшүнө өбөлгө болгон.

Кыргыз тилинин өнүгүүсүнө жана анын ар тараптан изилденишине өз салымын кошкон белгилүү түрколог Б.М.Юнусалиев кыргыз тилиндеги топонимдер системасына илимий жактан олуттуу маани берип, кыргыз элинин Алтай тоо кыркаларын жердеген түрк уруулары менен генетикалык жана тарыхый байланышы айрым кыргыз жеринде сакталган топонимдер аркылуу чагылдырылат деген оюн айткан. Ошол эле мезгилде Б.М.Юнусалиев кыргыз элинин көп кылымдык тарыхын өзүнүн тыбыштык бычымына камтыган топонимдерди атап көрсөткөн. Улуу окумуштуу төмөндөгү топонимдерди жөн гана санап өтпөстөн, аталган жер-суу кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхынан так маалымат бере турган эстелик катарында көрсөтөт. Мисалы, Б.М.Юнусалиев мындай баяндама берет: «Любопытно сопоставить некоторые топонимы современной Киргизии и Алтая. Многие названия основных рек и местностей Киргизстана оказываются перенесенными с Алтая. Ср. Чуй на Алтае и здесь, то же Кара-Кужур, Боом, Күркүрөө, Корумду, долина Кулунду и другие».

Жогоруда айтылгандай эле ареалдык топонимия советтик окумуштуулардын көңүлүн буруп, көптөгөн илимий жыйындардын күбөсү болгон. Анткени Советтик Кыргызстандын социалистик доордогу өнүгүшү тарыхый жактан ареалдык топонимиянын жаны доордо өнүгүшү менен тикеден тике байланышкан болчу. Бул тарыхый жагдай белгилүү тарыхчы П.Н.Кожемяко тарабынан мындайча баяндалат: «Части некоторых городищ были вскрыты во

время строительства городов. С 1953 года начаты большие раскопочные работы на одном из самых больших городищ, отождествляемом с древним городом Кенколлом».

Албетте, белгилеп кете турган жагдай, кыргыз тилинин советтик өнүгүү доорунда ареалдык топонимияга тикеден тике арналган фундаменталдуу илимий изилдөөлөр жокко эсе. Бирок фрагментардык абалда болсо деле ареалдык топонимия ар дайым тилчилердин, географтардын жана тарыхчылардын көңүл борборунда болуп келген.

Кыргызстан ареалдык чөлкөмүнүн Орто Азиянын жалпы географиялык системасындагы тарыхый топографиясынын калыптанышына, ошондой эле ареалдык топонимиянын алгачкы тутумунун түзүлүшүнө жалан гана кырыз уруулары эмес жалпы эле Орто Азияда жашаган уруулардын жана элдердин, алардын тилинин салымы бараандуу болгондугун В.В.Бартольд көп ирет белгилеген. Окумуштуу пикирин мындайча билдирет: «В долине Тараз, около города Баласагуна вплоть до монгольского завоевания находилась резиденция большинства кочевых владетелей Туркестана, как мусульманских илекханов (или одной из ветвей этой династии), так и с VI/XII в. языческих завоевателей из народа кара-китаев. Почти все завоеватели восточноазиатского происхождения, опустошавшие западную часть Средней Азии, через эту область». Албетте окумуштуу ареалдык топонимдер жөнүндө сөз кылып жаткандыгынын тарыхый негизи бар жана лингвистикалык жактан да маанилүү. Анткени В.В.Бартольд топонимдердин грамматикалык курамына жана семантикалык формасына өз изилдөөлөрүндө жөн гана факты катарында токтолуу менен гана чектелбестен, алардын этимологиялык байланышын аныктоого көп көңүл бурган. Ошондой эле өз мезгилинин алдынкы катардагы илимпозу, өзү тарыхчы болгондугуна карабастан, айрым топонимдерди, алардын ичинен ареалдык топонимдерди илимий денгээлде талдай билгендиги илимий чөйрөдө маалым жана эч кимди тан калтырбайт деген ишенимдебиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Фрунзе 1990.479с.
2. Батманов И.А. Источники формирования тюркских языков Южной Сибири и Средней Азии// Источники формирования тюркских языков средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе 1966.359с.(5-22).
3. Бернштам А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана II. Б., 1998. 704с.
4. Бартольд В.В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Б., 1996. 608с.
5. Жапаров Ш. Кыргыз диалектологиясы. Фрунзе 1982.62б.
6. Мурзаев Э.М. Апелятивы в топонимах средней Азии//Ономастика Средней Азии. Фрунзе,1980. 309с (198-211).
7. Махмуд Кашгари. Девони лугатит турк. Г.Абдурахманов ва Муталлибовлар иштироки ва тахрири астида. 3 том, «Фан» Ташкент, 1967. 405 б.
8. Юнусалиев Б.М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка// Труды института языка и литературы. Выпуск 6. Фрунзе, 1956.125с (19-47).

Рецензент: филол.и.к., доцент Эргешбаева Н.А.